

NAUJESNI TARIŲ FONETINĖS TRANSKRIPCIJOS RAŠMENYS

Petras SKIRMANTAS, Aleksas GIRDENIS

§ 1. Įvadinės pastabos

Lietuvių kalbos tarmių tekstai iki šiol užrašinėjami modifikuota tradicine kopenhagine (arba, tikriau sakant, geruline, J. Gerulio lietuvių tarmėms pritaikyta) fonetinė rašyba¹. Pokario metais ta transkripcija dėl techninių (ir ne tik dėl techninių) priežasčių gerokai supaprastėjo ar net, tiksliau kalbant, suprastėjo: imta atsisakyti daugelio monotipinių ženklų, priebalsių minkštumą pradėta žymėti apostrofais, „minutėmis“, net akūto formos ženklais². Visiškai ignoruojama sakinio fonetika: vidinės pauzės, intonacija – net tokie itin relevantiški, tiesiogiai su aktualiąja sakinio skaida susiję jos bruožai, kaip kadencija ir antikadencija. Intensyvėjant tarmių tekstų publikavimui tai darosi tiesiog nepakencijama³.

Vienas iš pirmųjų bandymų grįžti prie J. Gerulio ir net kiek praturtinti jo tarminės rašybos grafemų komplektą buvo kompiuterinių šriftų rinkinys „ZEMTRA“, mūsų sukurtas 1995 m.⁴ Didžiausios transkribavimo naujovės buvo dvi: įvesti pagrindinių intonacijos kontūrų ženklai, rašomi po kiekvienos sintagmos centrinio žodžio, ir sudaroma galimybė fiksuoti maždaug visas klausas suvokiamas garsų variacijas, kurios nėra absoliučiai unikalios, nepasiduodančios jokiems apibendrinimams. Tuo rinkiniu sėkmingai pasinaudota rengiant knygas „Teoriniai fonologijos pagrindai“ (Girdenis, 1995) ir „Taip šneka tirkšliškiai“ (Girdenis, 1996), taip pat spausdinant tokius svarbius kalbos mokslo leidinius kaip „Baltistica“ ir „Kalbotyra“. Tekstams kir-

¹ Žr. (Gerullis, 1930, passim). Iš vėlesnių šia transkripcija operuojančių darbų plg. (Gerullis, Stang, 1933; Saly, 1935; Jonikas, 1939).

² Plg. (Zinkevičius, 1966; Grinaveckienė, Morkūnas, 1970; Grinaveckis, 1973; Grinaveckienė, 1994).

³ Ne atsitiktinai intonacijos ir su ja susijusių reiškiniių tyrimai iki šiol remiasi tik rankraščiniais tarmių tekstų rinkiniais – žr., pvz.: (Girdenienė, 1972; Linkevičienė, 1993).

⁴ Maždaug tuo pat metu Lietuvių kalbos institutas kartu su informatikos specialistais susikūrė savo kompiuterinį tarminės transkripcijos variantą „TIMES DIALECT“. Jis panaudotas, pavyzdžiui, leidžiant Dieveniškiių tarmės tekstus (žr. Mikulėnienė, Morkūnas, 1997). Vien pavardius šį leidinį krinta į akis tam tikri šio šrifto trūkumai: skurdus intonacijos ženklų inventoriūs, apsiribojimas tik iš anksto žinomais tarmių fonetikos reiškiniais, nelygi rašmenų išvaizda.

čiuoti bei kai kuriems kitiems ženklams tikslinti buvo sukurtos aštuonios tekstų procesoriaus MS WORD FOR WINDOWS makrokomandos, susietos su papildomais, specialiai šiuo tikslu į kompiuterio „įrankių“ (*Tools*) rinkinį įkeltais mygtukais.

Tačiau šriftai yra pritaikyti pirmiausia žemaičių tarmai ir kitoms tarmėms jie tinka tiktai kombinuojami su kitais rašmenimis („INDOBALT“⁵, „IPA“⁶ ir kt.) – tai susiję su nemažais techniniais ir estetiniais nepatogumais. Be to, rinkinys neleidžia fiksuoti jokių anksčiau nepastebėtų garsinės kalbos niuansų, nes neturi vadinamųjų rezervinių rašmenų, modeliuojančių iki šiol nepastebėtus, bet teoriškai įmanomus garsus bei jų požymius⁶. Atsiradus naujoms techninėms kompiuterinės garsų analizės galimybėms, tokių požymių išryškėja vis daugiau ir daugiau – ir jie negali likti grafiškai nefiksuojami.

Todėl kilo sumanymas parengti universalesnę fonetinės transkripcijos versiją, maksimaliai priartintą prie J. Gerulio modelio, bet ir neatsisakančią tų teigiamų bruožų, kuriuos turėjo ankstesnioji „ZEMTRA“ (pvz., intonacijos, sintagminės tekstų skaidos ženklų ir pan.).

§ 2. Keli techniniai šriftų komplekto „FONTRA“⁶ bruožai

Naujasis kompiuterinių tarminės rašybos ženklų rinkinys (dabartinis jo variantas pavadintas „FONTRA“) konstruotas atsižvelgiant į tai, kas didžiama ženklų yra sudėtiniai: jie dažniausiai vienus, pagrindinius grafinius elementus (dėmenis) turi pastovius, nekintamus, o kitus – kintančius priklausomai nuo kirčio, priegaidės ir pan. Todėl susidaro tarsi atskiri to paties transkripcijos ženklo variantai, kurie vieni nuo kitų skiriasi kaip tik tais kintamaisiais grafiniais „patikslinimais“⁶, o vienas variantas, neturintis jokių papildomų grafinių priedų, būna kaip ir atraminis. Tad ir kompiuterinei tų ženklų realizacijai mėginta panaudoti tokias priemones, kurios leistų išsaugoti tą rašmenų variantų tarpusavio atitikimą. Tai nesunku padaryti, naudojantis aštuonbitėmis rašmenų kodavimo lentelėmis, kurias ir dabar palaiko absoliuti didžiama tekstų tvarkymui skirtų taikomųjų programų⁷: rašmenys grupuojami pagal minėtuosius variantus, ir kiekvienai tokiai jų grupei daromas atskiras šriftas (*font*), o visų tų šriftų varduje atitinkami ženklai koduojami vienu ir tuo pačiu kodu (kitai sakant, dedami į tą

⁵ „INDOBALT“ kompleksas sukurtas P. Skirmanto indoeuropieistikos ir baltistikos publikacijoms, „IPA“ – tarptautinės fonetinės transkripcijos rašmenų rinkinys (sumodeliavo M. Strockis).

⁶ Pavyzdžiui, tokius, kuriuos numato kad ir D. Joneso kardinalinių balsių sistema.

⁷ Kai kurios naujos programos (pvz., populiarus paketas MS OFFICE 97) yra orientuotos į rašmenų kodavimą, paremtą 16 bitų (2 baitais), o pastaruoju metu jau propaguojama ir 32 bitų (4 baitų) rašmenų kodavimo sistema, tačiau jomis pagrįstų kompiuterinių šriftų rašmenys paprastai gana nekorktiškai būna perkeliama ir į senesnes tų pačių programų versijas, tepalaikančias tik 8 bitų kodus, ir, tuo labiau, į tokias programas, kurioms didesni nei 8 bitų rašmenų kodai iš viso nenumatyti (sakysim, į plačiai paplitusias tekstų maketavimo programų versijas). Teisingam jų perkėlimui tuomet pririekia visokių gudragalviavimų bei „aplinkinių kelių“, bet ir tai ne visuomet padeda. Todėl dabar plintancio modernesnio, daugiabicio kodavimo šiam transkripcijos ženklų rinkiniui atsisakyta.

patį kodų lentelės langelių). Vadinasi, visa projektuojamų ženklų aibė „išskaidoma“ į daugelį (šiuo konkrečiu atveju – į 10) kompiuterinių šriftų (*fonts*), kuriuose to paties tipo rašmenys (besiskiriantys tiktais kintamaisiais grafiniais elementais – diakritiniais ženklais) išlaiko tuos pačius kodus. Toks sprendimas, nors ir nėra be trūkumų⁸, turi ir didelį privalumą: leidžia šiaip jau labai gausią, gerokai per tūkstantį ženklų turinčią rašmenų aibę, kuri iš principo negali nė iš tolo tilpti į vieną aštuonbitę kodų lentelę, pusėtinaį suderinti su nedideliu, jos mastais imant, kompiuterio klaviatūros klavišų kiekiu. Aštuonių bitų kodas (kuris, išreikštas visiems įprasta pozicine dešimtaine skaičių raiškos sistema, negali būti didesnis už 255), susietas su tuo ar kitu klaviatūros klavišu, čia lemia tikta, sakytume, rašmens bazinį tipą – jo pagrindą, jo pastoviąją grafinę dalį, o kintamuosius juo diakritikus lemia atitinkamai parenkamas šriftas. Tad rašmenų grafinės išvaizdos niuansavimas, detalizavimas ir tikslinimas (kirčių, priegaidžių bei kitų diakritinių ženklų žymėjimas) čia iš tikrųjų perkeliamas į teksto formavimo lygmenį (juk šrifto keitimas – tai formavimo veiksmas). Todėl ir tarminio teksto parengimas susideda iš dviejų kaip ir atskirų etapų – surinkimo, pagrindinių ženklų įvedimo, ir papildomų diakritinių ženklų sudėliojimo. Pirmajam tikslui panaudojami tiesiog klaviatūros klavišai, o antrajam – kokios nors šriftų keitimo priemonės, – kaip standartinės, jau esančios tekstų rengimo programoje, taip ir nestandartinės (pvz., rengiant tekstą su MS WORD FOR WINDOWS, tokios nestandartinės priemonės galėtų būti § 1 paminėti pačių susikurti makrosai).

Beje, apie klaviatūros panaudojimą. Nors šiaip jau bet kurį rašmenį, ženklinamą aštuonbitiu kodu, nesunku bet kurioje programoje įvesti, jeigu tik žinomas to kodo dešimtainis pavaldas, klavišų kombinacija *ALT+kodas*, vis dėlto taip rinkti tekstą labai nepatogu ir lėta. Todėl itin pravartu rašmenų kodus priskirti atitinkamiems „ženkliniams“ klaviatūros klavišams, tik tam reikia arba mokėti perprogramuoti kai kurias klaviatūrą valdančias operacinės sistemos komponentes (teisingai tai padaryti tegali tik labai prityrę žmonės), arba turėti tokių pagalbinių programų, kurios leistų reikiamus rašmenų kodus klavišams priskirti „iš išorės“, t.y. pačiam vartotojui nesibraunant į sistemos „vidų“. Viena iš tokių programų, neblogai dirbančių su populiaros operacinės sistemos WINDOWS dabar įsigalėjusiomis 32 bitų versijomis, yra programa JANKO'S KEYBOARD GENERATOR FOR WINDOWS 95 & 98, kurią nemokamai galima atsisiųsti iš interneto, tik su kokia nors paieškos sistema (tarkim, su „ALTA VISTA“) reikia susirasti atitinkamą tinklapį.

Taigi visi tarminės transkripcijos ženklų rinkinio „FONTRA“ rašmenys išskaidyti į 10 atskirų kompiuterinių šriftų komplektą; jį sudarantys šriftai pavadinti irgi tuo pačiu vardu, tik pridendant atitinkamą numerį: nuo FONTRA 0 iki FONTRA 9. Bendoji rašmenų išvaizda, žiūrint suderinamumo su kitais minėtais lingvistinių ženklų rinkiniais, atitinka garnitūrą *Times*; pagal J. Gerulio tradiciją laikomasi kursyvinio rašmenų piešinio, nors ateityje planuojama parengti ir antikvinę (statmeno piešinio) atmainą.

⁸ Pats didžiausias trūkumas yra tas, kad tokių ženklų turintis, o juo labiau – jais ištaisai parašytas tekstas yra tikra šriftų „maišalynė“ su visais iš to išplaukiančiais padariniais.

Konkrečiai atskirų šiems ženklams skirtų kompiuterinių šriftų paskirtis tokia.

FONTRA 0: Pagrindinis ir pats plačiausias komplekto šriftas, apimantis visus pagrindinius fonetinės transkripcijos rašmenis ir kartu apibrėžiantis kiekvieno rašmens kodą. Čia įeina ne tik pačių kalbos garsų, bet ir teksto intonacijos bei sintagminės skaidos ženklai, taip pat vienas kitas pagalbinis simbolis. Pažymėtina, kad tie ženklai, kurie kitų diakritikų ar šiaip priedų negali turėti, kituose komplekto šriftuose nebekartojami: jų pozicijos paliktos tuščios. Visi šrifto FONTRA 0 rašmenys kartu su jų šešioliktainiais (pažymėtais eilučių ir stulpelių antraštesė) bei dešimtainiais (įrašytais langelių apačioje) kodais pateikti 1 lentelėje.

1 lentelėje nurodytais kodais remiamasi ir pertvarkant kompiuterio klaviatūrą taminių tekstų rinkimui.

FONTRA 1: Čia sudėti tik tie iš 1 lentelės rašmenų, kurie gali turėti dešininį kirčio (ir priegaidės) ženklą: jis virš atitinkamo rašmens čia ir uždėtas (todėl surinkus, tarkim, 97 kodu paženklintą rašmenį *a* ir šriftą pakeitus į FONTRA 1 gaunamas rašmuo *á*). Priebalsės su šiuo ženklu atrodo taip: 100 kodas – *d*, 107 kodas – *ĕ*. Jos gali būti pravarčios cituojant senesnius dialektologijos darbus arba žymint rekonstruojamus palatalinius garsus ir pan.

FONTRA 2: Rašmenis, galintiems turėti riestinį kirčio ženklą, skirtas šriftas (tas pats „97-asis“ rašmuo, „išreikštas“ šriftu FONTRA 2, atrodytų jau *ā*); gali žymėti kai kurių priebalsių labializaciją (pvz.: 100 kodas – *đ*, 107 kodas – *ķ*).

FONTRA 3: Šiame šrifte sutelkti kairiniu kirčio ženklu ženklinami balsinių ir palatalizuotų priebalsinių fonemų ženklai (pvz., 97 kodas atitinka ženklą *ā*; 114 kodas – ženklą *ř* ir t.t.).

FONTRA 4: Čia – transkripcijos rašmenys, paženklinti laužtinės priegaidės ženklu (97 kodas šiame šrifte reiškia *ā*); taip pat žymi daugelio priebalsių dalinį suskardėjimą arba suduslėjimą (pvz.: 100 kodas – *đ*, 107 kodas – *ķ*).

FONTRA 5: Vidurinės priegaidės ženklą turintiems rašmenims skirtas šriftas (97 – *ā*).

FONTRA 6: KIRSTINĖS priegaidės ženklu paženklintų rašmenų šriftas (97 – *ā*).

FONTRA 7: Į šį šriftą pateko rašmenys su papildomu ilgumo ženklu – brūkšniu (97 – *ā*).

FONTRA 8: Skiriama iš esmės ženklams su apibendrintu (rezerviniu) kirčio ženklu (šio šrifto rašmuo, turintis 97 kodą, atrodo taip: *ā*).

FONTRA 9: Į jį sudėti trumpumo ženklą turintys balsinių fonemų ir pabrėžtino ekspresyvumo ženklu paženklintų priebalsinių fonemų rašmenys (sakysim, 97 kodas čia „vaizduojamas“ rašmeniu *ā*, o 114 kodas – *ř*).

Toliau pamėginsime bendriausiais bruožais apibūdinti atskirų ženklų ar tam tikrų jų grupių garsinę ar apskritai lingvistinę reikšmę.

1 lentelė. Pagrindiniai transkripcijos rašmenų rinkinio FONTRA ženklai

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	A	B	C	D	E	F
Tar-	!	"	/		'	ˊ	ˋ	(	)	*	+				
pelis															
032	033	034	035	036	037	038	039	040	041	042	043	044	045	046	047
J	ʌ	ʀ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ		ḡ	<	=	>	?
048	049	050	051	052	053	054	055	056	057	058	059	060	061	062	063
ć	ó	β	c	č	é	φ	ç	g	í	j	k	ł	ŋ	ŋ	o
064	065	066	067	068	069	070	071	072	073	074	075	076	077	078	079
z	γ	s	š	š	g	ķ	h	x	u	ž	l	˘	l	m	˘
080	081	082	083	084	085	086	087	088	089	090	091	092	093	094	095
˘	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o
096	097	098	099	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111
p	n	r	s	t	u	v	w	x	í	z	{	˘	}	˘	
112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127
é	y	ł	ŋ	ŋ	ŋ	ł	m	n	r	ł	r	ě	˘	˘	˘
128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143
˘	˘	˘	b	t	d	—	—	u	u	u	u	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ
144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159
Tar-	q	q	e	i	u	ú	o	é	ε	u	l	//	/	í	í
160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175
d	ł	ŋ	e	ε	ε	ŋ	˘	ɔ	ɔ	ɔ	v	u	ú	e	ɔ
176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191
α	β	ł	g	ä	ä	e	ä	ž	α	α	e	m	n	r	u
192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207
ł	m	n	r	ä	æ	æ	æ	ı	ı	ı	u	u	u	z	ə
208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223
ə	ə	ä	q	ä	q	æ	v	č	ɔ	k	e	i	˘	ı	ı
224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239
š	ó	ó	ó	ó	ó	ó	ó	ú	o	o	o	ü	ü	ž	ü
240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255

§ 3. Pagrindiniai balsių ženklai

a = platus atvirų nepriešakinių žemutinių balsių diapazonas (= kard.⁹ ₁[a], ₁₄[a] ir att. vidurinės eilės atmainoms). Pvz.: bk¹⁰ *á žuotas* ~ ážuolas, *tàptu* ~ tàptų

â = lūpinis (labializuotas) užpakalinis žemutinis balsis (*â* = kard. ₁₃[o]). Pvz.: bk *skâũ.du:s* ~ skaudũs, kai kurių vilniškių *žmâ žũs* ~ žmogũs

α = išblėšęs (supriešakėjęs ir kiek aukštesnio pakilimo) *a* (primena į vidurinę eilę pasilinkusį kard. ₁₄[a]); visada trumpas arba redukuotas. Pvz.: bk *taikaĩ.* ~ laikai, daugelio rytiečių *kĩltas* ~ kiltas, *vĩštãs* ~ vištãs.

æ = labai atviras priešakinis žemutinis balsis – dažniausiai *æ* tipo diftongoidas (tarp kard. ₄[a] ir ₃[e]); būna iš esmės tik ilgas arba pusilgis. Pvz.: bk *mæ:s* ~ mės, *tæ:stu* ~ tẽstų, uteniškių *çæ:dótæ* ~ giedótie „giedoti“.

e = gana uždaras priešakinis žemutinis balsis (kiek atviresnis už kard. ₃[e]). Pvz.: bk *grẽ žẽ* ~ grẽžẽ, *señẽsnĩs* ~ senẽsnis Neretai (dažniausiai dėl techninių priežasčių) pavartojamas ir vietoj *æ*, *e*, *æ*, *e*.

ε = suužpakalėjusi *e* ar *ε* tipo balsių atmaina¹¹; galimas tik po nesuminkštėjusio priebalsio. Pvz.: uteniškių *tẽ:kæ* ~ lėkė, piet. aukšt. *kçũ.tẽ.* ~ kiaulė. Patartina žymėti su papildomais diakritikais, tiksliau rodančiais garso atvirumą ir pakilimą (šiuo atveju – *tẽ:kæ.*, *kçũ.tẽ.* / *kçũ.tẽ.*).

ə = vidurinės eilės vidutinio pakilimo balsis (maždaug kaip tarptautinės transkripcijos [ə]); dažniau vartojamas kaip fakultatyvinis nefoneminis garsas. Pvz.: š. žem. *dəuk-ə* „duok gi!“, š. pan. *kãkãtʰ(ə)* ~ kaklũ.

i = daugiau ar mažiau įteptas priešakinis aukštutinis balsis (*i* = kard. ₁[i] arba kiek atviresnis). Pvz.: bk *lĩ çĩ* ~ lýgi, ryt. *vĩ.štũ.* ~ vištų, š. žem. tl. *çĩľ* ~ gilį „gilų“. Reikalui esant, tikslesnė balsio kokybė nurodoma papildomais diakritikais (žr. § 4).

ı = nežymiai suužpakalėjusi *i* atmaina; galima tik po nesuminkštėjusiu priebalsiu. Pvz.: kai leipalingiškių piet. aukšt. *šĩtusai žĩnó į vĩsku.* „šitas žinojo viską“.

ı = išblėsusį, kiek į vidurinę eilę ir vidutinį pakilimą linkusi *i* atmaina. Pvz.: pietinių panevėžiškių *akĩš* ~ akšs, *bró:ľĩš* ~ brólis, -ius.

ɤ = diftongoiidiška *i* atmaina, priskirtina ne priešakinei, o vidurinei eilei (*ɤ* = kard. ₁₇[i]); panašus į rusų [ɨ]. Pvz.: piet. aukšt. *pæ.tɤ* ~ pelė, *su. pæ.tɤ* ~ su pelė.

⁹ Turimi galvoje D. Jonsco kardinaliniai balsiai (*Cardinal Vowels*), visuotinai vartojami kaip balsių kokybės etalonai. Smulkiau apie juos žr. čia skelbiamame L. Murinienės (1998) straipsnyje. Skaitmuo prieš balsio simbolį reiškia kardinalinio balsio eilės numerį, lauztiniuose skliaustuose pateikiamas atitinkamo balsio tarptautinės fonetinės transkripcijos simbolis.

Šia proga neiškėnciame dar kartą nepadėkoję savo kolegai Mindaugui Strockiui, sumodeliavusiam tarptautinės transkripcijos kompiuterinius simbolius ir maloniai leidusiam jais naudotis.

¹⁰ Čia orientuojamasi tik į idealų *s u v a l k i c t i š k ą j j* bendrinės tarties variantą, o ne į didžiųjų miestų sociolektus. Todėl suabejojus rekomenduotina prisiminti, kaip atitinkamai atvejais pateiktuosius bendrinės kalbos pavyzdžius rūpestingai tartų pietiniai vakarų aukštaičiai.

¹¹ J. Gerulis (Gerullis, 1930, XVIII) teikė šį rašmenį kiek kitam garsui – jį apibūdino kaip „geblėtas *e*“ ir jam apibūdinti, be kitų pavyzdžių, pateikė „rytiečių penktųjų“ *suĩ:kẽi* ~ suũkiai.

i – neskiemeninis *i* (kaip dvibalsių *ai, ei, ui* antrasis sandas). Dažnai pakeičia priebalsį *j* silpnosiose pozicijose. Pvz.: bk *jūs_ateĩs ri'tó:ĩ* – jis ateis rytó, *vijimaisĩ* ~ vijimasis, uteniškių *bl'jūs* ~ bijas. Kiek ryškesnis šio tipo garsas žymėtinas rašmeniu *j* (žr. § 7).

ɔ = labai redukuotas bespalvis priešakinis balsis; vartotinas tik tada, kai tikslesnės balsio spalvos neįmanoma nustatyti. Pvz.: š. pan. *àk^(s)š* ~ akls, *žàl^(s)š* ~ žaliūs, -iàs;

o = uždaras įtemptas lūpinis užpakalinis vidutinio pakilimo balsis (*o* ≈ kard. [o]) arba kiek atviresnis); senesniuose spaudiniuose gali reikšti labai įvairius lūpinius užpakalinius vidutinio pakilimo balsius. Pvz.: bk *mó'ko'si* ~ mókosi, š. pan. *bó'ò(ò)* ~ bóba. Reikalui esant, tikslesnė kokybė nurodoma diakritikais (žr. § 4).

ɔ = nežymiai labializuotas gana atviras užpakalinis vidutinio pakilimo balsis; (*ɔ* ≈ kard. [ɔ]) arba šiek tiek atviresnis). Pvz.: bk *pòstas* ~ pòstas, *pontònai* ~ pontònai, kupiškėnų *mò.no. kò.rvàs* ~ mào kàrvės, uteniškių (ir daugelio rytiečių bei pietų aukštaičių) *stò'rà bó'ò* ~ storà boba. Ypatingesniais atvejais ženklas reikšmė gali būti tikslinama diakritikais (žr. § 4).

u = daugiau ar mažiau įtemptas lūpinis užpakalinis aukštutinis balsis (*u* = kard. [u]) arba kiek atviresnis). Pvz.: bk *ká'us* ~ kúnus, ryt. *bú.vĩs* ~ bûvęs, š. žem. tl. *ptù^u* ~ plûtų.

u = išblėsusi, kiek į vidurinę eilę ir vidutinį pakilimą linkusi *u* atmaina. Pvz.: pietinių panevėžiškių *sú'nus* ~ súnus, *và'kus* ~ vaikas.

ɤ = neskiemeninis *u* (kaip dvibalsių *au, eu* antrasis sandas). Pvz.: bk *bù'ɤ* ~ būvo, *sudĩ'ɤ* ~ sudiėu (← *su Dievù*), š. žem. *ràš'ɤ* ~ rāšov(a), *fl'ɤs* ~ tėvas. Kiek ryškesnis šio tipo garsas žymėtinas rašmeniu *w* (žr. § 7).

ɔ = labai redukuotas bespalvis užpakalinis balsis; vartotinas tik tada, kai tikslesnės balsio spalvos neįmanoma nustatyti. Pvz.: š. pan. *ràg^(s)s* ~ ragùs, *và'k^(s)s* ~ vaikas, *và'k^(s)s* ~ vaikùs.

§ 4. Balsių modifikacijos

q ɛ ɛ̃ ɛ̇ ɛ̈ ɛ̉ ɛ̊ ɛ̋ ɛ̌ ɛ̍ ɛ̎ ɛ̏ ɛ̐ ɛ̑ ɛ̒ ɛ̓ ɛ̔ ɛ̕ ɛ̖ ɛ̗ ɛ̘ ɛ̙ ɛ̚ ɛ̛ ɛ̜ ɛ̝ ɛ̞ ɛ̟ ɛ̠ ɛ̡ ɛ̢ ɛ̣ ɛ̤ ɛ̥ ɛ̦ ɛ̧ ɛ̨ ɛ̩ ɛ̪ ɛ̫ ɛ̬ ɛ̭ ɛ̮ ɛ̯ ɛ̰ ɛ̱ ɛ̲ ɛ̳ ɛ̴ ɛ̵ ɛ̶ ɛ̷ ɛ̸ ɛ̹ ɛ̺ ɛ̻ ɛ̼ ɛ̽ ɛ̾ ɛ̿ – nosiniai (nazalizuoti) balsiai, panašūs į atitinkamus nenosinius balsius; žymimi epizodiškai. Pvz.: bk *mamà* ~ mamà, *mañ'kšta* ~ mañkštà. Rašmuo *ɛ̇* vartojamas ir nenosinio *ɛ̇* ar *ɛ̇* atitikmeniu, – pvz.: judrėniškių šiaurės žemaičių *ktāupē^{ɛ̇}s* || *ktāupēns* „klaupėsis, atsiklaupęs“.

ā ǣ ǟ ǟ̄ ǟ̅ ǟ̆ ǟ̇ ǟ̈ ǟ̉ ǟ̊ ǟ̋ ǟ̌ ǟ̍ ǟ̎ ǟ̏ ǟ̐ ǟ̑ ǟ̒ ǟ̓ ǟ̔ ǟ̕ ǟ̖ ǟ̗ ǟ̘ ǟ̙ ǟ̚ ǟ̛ ǟ̜ ǟ̝ ǟ̞ ǟ̟ ǟ̠ ǟ̡ ǟ̢ ạ̈̄ ǟ̤ ḁ̈̄ ǟ̦ ǟ̧ ą̈̄ ǟ̩ ǟ̪ ǟ̫ ǟ̬ ǟ̭ ǟ̮ ǟ̯ ǟ̰ ǟ̱ ǟ̲ ǟ̳ ǟ̴ ǟ̵ ǟ̶ ǟ̷ ǟ̸ ǟ̹ ǟ̺ ǟ̻ ǟ̼ ǟ̽ ǟ̾ ǟ̿ – saikingai supriešakėję užpakaliniai balsiai. Pvz.: bk *bjāurāū* ~ bjauriū, *šò'kū* ~ šiokių, *kšš'kūkas* ~ kioskiukas, kartais *čā'sta* ~ gęšta, š. žem. *kā'rs* ~ kėras.

ā ǟ ǟ̄ ǟ̅ ǟ̆ ǟ̇ ǟ̈ ǟ̉ ǟ̊ ǟ̋ ǟ̌ ǟ̍ ǟ̎ ǟ̏ ǟ̐ ǟ̑ ǟ̒ ǟ̓ ǟ̔ ǟ̕ ǟ̖ ǟ̗ ǟ̘ ǟ̙ ǟ̚ ǟ̛ ǟ̜ ǟ̝ ǟ̞ ǟ̟ ǟ̠ ǟ̡ ǟ̢ ạ̈̄ ǟ̤ ḁ̈̄ ǟ̦ ǟ̧ ą̈̄ ǟ̩ ǟ̪ ǟ̫ ǟ̬ ǟ̭ ǟ̮ ǟ̯ ǟ̰ ǟ̱ ǟ̲ ǟ̳ ǟ̴ ǟ̵ ǟ̶ ǟ̷ ǟ̸ ǟ̹ ǟ̺ ǟ̻ ǟ̼ ǟ̽ ǟ̾ ǟ̿ – labai supriešakėję užpakaliniai balsiai. Pvz.: *kšš'kēlūs* || *kšš'kēlūs* ~ kioskeliūs, š. pan. *vžš^(s)* *sopžš^(s)* / *pò'tvó'r^(s)* *pažžš^(s)* ~ vištà surištà, po tvorà pakištà. Grafema kartais labai tinka nediftongoidiškam labai atviram *e* tipo priešakinės eilės balsiui (panašaus tembro *e* esti diftongoidiškas).

a ɶ ɶ̄ ɶ̅ ɶ̆ ɶ̇ ɶ̈ ɶ̉ ɶ̊ ɶ̋ ɶ̌ ɶ̍ ɶ̎ ɶ̏ ɶ̐ ɶ̑ ɶ̒ ɶ̓ ɶ̔ ɶ̕ ɶ̖ ɶ̗ ɶ̘ ɶ̙ ɶ̚ ɶ̛ ɶ̜ ɶ̝ ɶ̞ ɶ̟ ɶ̠ ɶ̡ ɶ̢ ɶ̣ ɶ̤ ɶ̥ ɶ̦ ɶ̧ ɶ̨ ɶ̩ ɶ̪ ɶ̫ ɶ̬ ɶ̭ ɶ̮ ɶ̯ ɶ̰ ɶ̱ ɶ̲ ɶ̳ ɶ̴ ɶ̵ ɶ̶ ɶ̷ ɶ̸ ɶ̹ ɶ̺ ɶ̻ ɶ̼ ɶ̽ ɶ̾ ɶ̿ – balsiai, kiek uždaresni (aukštesnio pakilimo) negu pagrindiniu ženklu žymimos atmainos (pavyzdžiui, *ɶ* = rusų [ы]). Iš tradicijos *ɶ* žymi ir šiaurinių žemaičių vidutinio pakilimo balsį, daugeliu atvejų atliepiantį bk *u* arba *q*, nors iš

tikrųjų jis dažniausiai artimesnis atvirajam ɔ (bent jau kard. $[\text{ɔ}]$); tą patį galėtume pasakyti ir apie tų šnektų e (=bk i , e ir pan.): ir jis (bent jau stipriosiose pozicijose) yra iš tikrųjų atviresnis – panašus į kard. $[\text{ɛ}]$.

$a \text{ } \alpha \text{ } \epsilon \text{ } \epsilon \text{ } \text{ɛ} \text{ } \text{ɛ} \text{ } i \text{ } i \text{ } \text{ɨ} \text{ } \text{ɔ} \text{ } \text{ɔ} \text{ } u$ – balsiai, daug uždaresni (aukštesnio pakilimo) negu pagrindiniu ženklu žymimos atmainos (e = kard. $[\text{e}]$, i = kard. $[\text{i}]$, ɔ = kard. $[\text{o}]$, u = kard. $[\text{u}]$). Daugumas šios grupės ženklų yra fakultatyvūs, vartotini tik norint akivaizdžiau parodyti tikslesnę garso kokybę. Sistemingai rašomas e , reiškiantis įtemptą priešakinį aukštutinį balsį. Pvz.: bk. *dē·dē·sē·dī kē·dē·l*, š. pan. *vėj^(s)~* vėjas, -us.

$a \text{ } \epsilon \text{ } \text{ɛ} \text{ } i \text{ } \text{ɨ} \text{ } \text{ɔ} \text{ } u \text{ } u$ – balsiai, atviresni (žemesnio pakilimo) negu pagrindiniu ženklu žymimos atmainos (pvz.: a = kard. $[\text{a}]$, ɛ = kard. $[\text{a}]$). Visai sistemingai vartojami i , u – jais rašomi atvirieji pietinių žemaičių i , u tipo balsiai, pvz.: *vįsaz btųšįkēs* ~ višos blusikės. Kiti rašmenys pasirenkami fakultatyviai – norint tiksliau pažymėti pagrindiniais ženklais rašomų balsių kokybę.

§ 5. Atsitiktiniai (ad hoc) ženklai

ĩ , ũ – fakultatyvūs monotipiniai sutaptinių dvibalsių ženklai (vartotini, pavyzdžiui, norint ypač pabrėžti atitinkamų garsių vienafonemiškumą)

ė – ženklas, kartais vartojamas žymėti šviesesnio tembro suužpakalėjusiam priešakiniam balsiui.

ə – neapibrėžtos kokybės suužpakalėjęs e tipo balsis, maždaug lygus įprastiniam e .

ë – A. Schleicherio ir A. Baranausko rašybos bei transkripcijos ženklas, atitinkantis e .

ė – apytikslis ženklų e arba ɛ atitikmuo.

y – apytikslis ženklų ɨ arba i atitikmuo.

Daugelio šios grupės ženklų prireikia tiktaiti cituojant seniau išėjusius darbus.

§ 6. Redukcija

Maža kiekybinė balsio redukcija žymima pakeltu mažesnio šrifto rašmeniu: a , i , u . Pvz.: š. žem. *šā·rk^as* ~ šárks, *d·v^ss* ~ āvys, *vī·r^u* ~ vŕrų. Kai redukcija itin ryški (balsis nesudaro skiemens ir pan.) balsio rašmuo dar ir suskliaučiamas: $^{(a)}$, $^{(i)}$, $^{(u)}$. Pvz.: š. žem. *an^a·pā·mēt^(a)* *vā·k^(a)* *on·tā·k^(a)* ~ ana („ji“) pāmetė vaiką an(t) tākō.

Redukcija, iš esmės keičianti balsio kokybę, žymima minėtais specialiais rašmenimis: α ə ɨ ɔ u s . Reikalui esant, jie gali būti pakeliami bei sumažinami ($^{\alpha}$, ^{ə}, ^{ɨ}, ^{ɔ}, ^{u}, ^{s}) ir suskliaučiami ($^{(\alpha)}$, $^{(\text{ə})}$, $^{(\text{ɨ})}$, $^{(\text{ɔ})}$, $^{(\text{u})}$, $^{(\text{s})}$). Pvz.: š. pan. *āk^(s)s* ~ akšs, *rāg^(s)s* ~ ragūs, *vōšī^(s)* ~ vištā.

§ 7. Priebalsių ženklai

$p \text{ } \beta \text{ } \phi \text{ } m \text{ } w$ – abilūpiai. Pvz., bk *β^o·ras* || *v^o·ras* ~ vóras, *ϕūrije* || *furije* ~ fūrija. Tariant β tarp lūpų būna plokščias plyšys, tariant w – apskritas.

f v m p b – lūpų dantiniai. Pvz.: bk *nīmfa* ~ nimfa, *apvadaī* ~ apvadaī, *p̄fēnigas* ~ p̄fēnigas. Ženklu *v* dabar įprasta žymėti atitinkamą bk ir tarmių garsą, nors dažniausiai jis yra abilūpis, – vadinasi, turėtų būti rašomas *β* arba *w*.

j j t d k ç ç ł r ŋ ŋ x h – palataliniai. Pvz.: bk *ķeŋķējēs* ~ kenkėjas, *jūŋççē* ~, *brŋŋxītas*, kretingiškių *jā.uŋt*¹² ~ jaučių¹². Pokario metais vietoj *ķ ç ŋ* ir kt. įprasta rašyti *ķ ė ŋ*; beveik nebevartojami *j t d*.

š s č ž – retrofleksiniai („šlekiuojamieji“); tariami kiek atlenktu atgal liežuviu galu. Pvz., senųjų žagariečių *šėšū zō žū* ~ šešių žodžių, *šėnūks* ~ senūkas (girdėti lyg tarpiniai garsai tarp *š / s, ž / z, ž / ž*)¹³.

l ŋ ŋ r – skiemeniniai. Pavartojami tik fakultatyviai, – pvz., š. pan. *ākļs* || *ākļs* (kai kur *ākļs*) ~ aklūs.

t d s z c ɣ n l – liežuvio priešakiniai dantiniai. Pvz.: bk *žūkas* ~ dzūkas, *žingulūkai* ~ dzinguliukai. Vietoj *ɣ ž* dažniausiai rašomi digrafai *dz dž*, nors jie ir nesiderina su *c ė*.

t d š ž č ž l r ŋ – liežuvio priešakiniai alveoliniai. Pvz.: *trākū* ~ trakti, *drīpso* ~ drybės, *žānras* ~ žanras, *žāžžgina* ~ džaržgina, *žūgāuje* ~ džūgaujia. Vietoj *ž ž* labai dažnai rašomi digrafai *dž dž*, nesideriną su *č ė*.

š z c r – retrofleksiniai. Pasitaiko tik kaip variantai ir todėl žymėtini tiktai epizodiškai, – pvz.: bk *srūtos* ~ srūtos, *pūzras* ~ pūzras.

n g k ɣ (h) x – liežuvio užpakaliniai. Pvz., bk *tāngas* ~ langas. Vietoj *ɣ* dabar įprasta rašyti *h*, nors iš tikrųjų tai ne liežuvio užpakalinio, o gėrklinio priebalsio ženklas. Įsidėmėtina, kad *x* nieku būdu negalima keisti digrafu *ch*, nors kartais taip ir daroma.

ķ ė m – kuo nors ypatinga pagr. ženklu žymimų garsų atmaina. Pvz., *ķ ė* gali reikšti sporadiškas faringalines *k g* atmainas, *m* – neapibrėžtos kokybės nosinį priebalsį.

t – veliarizuotas *l*. Pvz.: bk *tāngas* ~ lāngas, liet. aukšt. *sá utę* ~ sáulė. Po karo mūsų dialektologijos darbuose žymimas nenuosekliai – iš esmės tik tada, kai pasirodo vietoj laukiamo minkštojo *l* (pvz.: kretingiškių *ātkšn's* ~ alksnis, *smōt.kmē* ~ smulkmė, uteniškių *katbējē* ~ kalbėjo).

ʔ – glotalinis sprogimas („knaklautos“). Fakultatyviai pavartojamas ir bendrinėje kalboje, ir tarmėse. Pvz.: bk *tā* 'dš pabaikšū ~ tš pabaigsiu, š. žem. *nē'e* / *aš-tēkrā nažēnāu* ~ nē, aš tikrai nežinau.

§ 8. Papildomosios artikuliacijos

p t k š ž – suskardėjimas, išlaikąs stiprią įtemptą artikuliaciją.

¹² Transponuojame tradiciškai. Kadangi čia *t* nefonetinės kilmės, formaliai reikėtų transponuoti **jāuŋt*. Tas pats pasakytina ir apie tokias transpozicijas, kaip š. žem. *sōmīs* – sāmītis ar uteniškių *sūmīs* – sāmītis: abiem atvejais transponuota lytis turėtų būti *sūmys*.

¹³ Smulkiau apie juos žr. (Girdenis, Pabrėža, 1978) ir min. lit.

b d g z ž l r m n – suduslėjimas, išlaikęs silpną neįtemptą artikuliaciją.

p b ė d... – lūpinimas (labializacija). Žymima tik epizodiškai; monotipinius ženklus galima keisti deriniais *p° b° r° d°* ir pan. Pvz.: bk *bútu* = *b°ú°r°u* ~ *bútu*.

í k' p' – aspiracija, kvėpeltelėjimas sprogstamojo priebalsio pabaigoje. Pvz.: bk *ták'~lák*, š. žem. *skòt'* ~ skùta, *tòp'* ~ tupa „tupi“.

ĩ đ š ž f... – ekspresyvus pabrėžtinai ryškus ir staigus tarimas, kartais primenąs geminatas. Pvz., žem. *ka đòús° žá.łĩ i krá.ń°(e)!* ~ ka(d) dúosu, žaltį, į krāmę!

í d b p ė... – palatalizacija, kartais ir palatalinė artikuliacija (pvz., kaip minėta, vietoj *k ç ŋ* neretai rašoma *k ĝ ñ*). Vengiant keliaaukščių ženklų, minkštumui gali būti pavartojama „minutė“ (‘), taip pat esanti FONTROS komplekte. Įprastinis apostrofas (') šiam reikalui visai netinka, nes juo visuotinai žymima glotalizacija arba impliozinė artikuliacija (kartais – net labai redukuoti balsiai; žr., pvz., Zinkevičius, 1966, passim).

Palatalizaciją bei palataciją kai kas yra žymėjęs ir kitaip: *í d b p ė*. Bet šiuos ženklus patartina vartoti tik cituojant atitinkamus senesnius darbus, taip pat kai tikslinga tam tikruose kontekstuose skirti menkesnę ir stipresnę palatalizaciją (pirmuoju atveju geriausia vartoti įprastinius *í* formos ženklus, antruoju – *í'*).

§ 9. Balsių kiekybė ir priegaidės

Pagrindiniai balsių kiekybės ženklai yra šie:

(taškas ties viršutiniu dešiniuoju pagrindinio ženklo kampu) – ilgasis balsis ar pusbalsis;

(taškas ties žemutiniu dešiniuoju pagrindinio ženklo kampu) – vidutinio ilgumo balsis ar pusbalsis (kartais – pučiamasis priebalsis);

– labai ilgas (superilgasis) balsis (pasitaiko tik intonaciškai stipriai žymėtose pozicijose).

Ypatingas atvejis (pvz., kai reikia pabrėžti ar specialiai aptarti atitinkamus reiškinius) balsių ilgumą bei trumpumą galima žymėti įprastiniais „akcentais“, pvz.: *ā ē ė ī ō ū* (ilgieji balsiai), *ǎ ǝ ě ĭ ǫ ů* (trumpieji balsiai). Įsidėmėtina, kad prie tokių rašmenų kiti akcentai „nelimpa“.

Priegaidės žymimos tradiciniais diakritikais $\sim \sim \sim$ ¹⁴; kartu su balsio *a* rašmeniu jie atrodo taip: *á ā â á á*, o su abstrakčiu ilgumo ženklu – $\acute{\sim} \grave{\sim} \tilde{\sim}$ ¹⁵. Pradiniam variante kirštinę priegaidę bandėme žymėti maždaug kaip veidrodinį „z“ atspindį (maždaug toks buvo J. Gerulio diakritikas), bet pasitarę su kolegomis¹⁶ nusprendėme grįžti prie pokario metais prigijusio „z“ formos ženkliuko: jis pasirodė parankesnis jau vien tuo, kad geriau skiriasi nuo vidurinės priegaidės ženklo (‘).

¹⁴ Visus šiuos diakritikus galima išspausdinti ir be balsės (jė „jungiasi“ su 96 kodu, surenkamu klavišų kombinacija *Alt+0096*).

¹⁵ Šių sudėtinių ženklų pamatas yra 150 kodas (klavišų kombinacija *Alt+150*).

¹⁶ Ypač už patarimus esame dėkingi doc. Žanetai Markėvičienai.

Sukurtas ir „rezervinis“ kirčio bei priegaidės ženklas (statmenas brūkšniukas; su balsiu *a – á*, su ilgumo ženklu – $\dot{\ }$). Juo galima pasinaudoti tada, kai priegaidės visai neaiški arba kai norima pabrėžti nefonologinę jos prigimtį.

§ 10. Kirčio ženklai

Visi priegaidžių ženklai kartu žymi ir vienokį ar kitokį kirtį. Trumpųjų skiemenų kirtis žymimas įprastiniu gravio ženklu $\grave{}$ (su balsio grafema – *á*, su abstrakčiu trumpumo ženklu – $\dot{\ }$). Iškilus būtinybei, gravį galima panaudoti ir kaip labai trumpai tariamos tvirtapradės dvigarsių priegaidės diakritiką, – pvz.: teliškių *dàrbā* ~ darbai, *vėiniūs* ~ vienūs. Bet tai nėra visai korektiškas žymėjimas – jį galima tik toleruoti, o ne teikti visuotinei vartosenai.

Kai būtina pabrėžti pagrindinio ir šalutinių kirčių hierarchiją, prieš skiemenį žymimi šie ženklai:

$\acute{}$ – atitinkamai pagrindinis ir šalutinis kirtis (žymima prieš atitinkamą skiemenį – pvz.: bk *ʎ̣æ tuřē,đē šimū* ~ keturiasdešimt, *grīška,bū dīs* ~ Grīškabūdis). Gali būti žymimas tik šalutinis kirtis, o kai tas kirtis reguliarus, dažniausiai rašoma taip: š. žem. *pòškəpá.ʎs* ~ puskepalis (= *ʎòškəpá.ʎs* = *pòškəpá.ʎs*).

$\grave{}$ – labai stiprus kirtis (vartojamas, kai būtina skirti bent 3 kirčiuotumo laipsnius – pvz.: š. žem. *ʎòbzeʎprūo,îē* ~ pūsbepročiai).

Dažniausiai kirčių hierarchija paaiškinama bendromis taisyklėmis ir todėl specialiais ženklais nežymėtina.

§ 11. Intonacijos ir teksto sintagminės skaidos ženklai

Žymėtini tik tie svarbiausi sakinio intonacijos bruožai, kurie sutelkti centriniuose sintagmos ir frazės žodžiuose. Ženklai (jeigu specialiai nenurodyta) kitaip, žymimi po tų žodžių.

$\uparrow \downarrow$ – ryškus tono kilimas (antikadencija), kritimas (kadencija), kilimas–kritimas (akcentuota kadencija). Pvz.: bk *pàpu:îē žvarbūs vė:jes! | îř_ē_mē: křišti bá.tto(s) snai.çē:s! ||* ~ Pàpūtė žvarbūs vėjas, ir ėmė kristi baltos snaiçgės, *na_îř_gražūmaç_çi tu_mėřçinu!* ~ Na, ir gražūmas gi tų merginų!

$\uparrow \downarrow$ – nežymus tono kilimas ar kritimas. Pvz.: š. žem. *tas_ō nī^(e); | mō.n^a brūoʎs | dē dēlē mīlīē^(e) ton_mėřçætk^(a); | uoñē.ʎ ||* ~ Tas Añtė („Antanas“), mūno („mano“) brólis, dideliai („labai“) mylėjo tą mergėlką Onėlę. Dažniausiai šie ženklai rodo ir greitesnę tarimo tempą.

$\uparrow \downarrow$ – tęsiamas tono kilimas ar kritimas. Pvz.: š. žem. *îēi_vá.kā: křūok: ʎi:pj | mūoʎ.n^(a) eş_přūoʎ: krā_uštūos! ||* ~ Tie vaikai kriōka („verkia“) cypa („cypia“), mótyna iš prōto krāustos!

\uparrow – tono kilimas su kritimo tendencija intonuojamo segmento pabaigoje. Pvz.: š. žem. *pás(k^a) ; | kad_ųns_mē.řř | ūk.tā_přil_anūo | tará.d^a ||* ~ Pasku („paskui“), kad anas mirė, tikta! pri anō („pas jį“) terādo. (Baigiant sakyti *mīrē* susvyruota, ar aiškinti toliau situaciją, ar ne).

L – ryškūs ir atitinkamai nežymūs tono kritimas su kilimo tendencija segmento pabaigoje. Pvz.: bk *tu_ v̄iska_ l_ jau_ p̄abaiçei?* ~ Tu viską jau p̄abaiçei? (Ramus klausimas; emociškai klausiant ar perklausiant būtų *tu_ v̄iska_ l_ jau_ p̄abaiçei?*).

ʔ – staigus bendras sintagmos tono pakilimas (žymimas frazės ar sintagmos pradžioje). Pvz.: *'konegã k̄štis_ tas_ nal̄e_ p̄^o _ ð_ n_ tuor̄õs // õns_ važd̄. u^(o) | e_ nu_ važd̄. u^(o) _ //* ~ Kuniãk̄štis – tas nelipo an(t) tvorõs! Anas važiãvo i(r) nuvažiãvo. (Pakeltu tonu pabrẽžiamas temos vardininkas.)

v – bendras tono kritimas (žymimas frazės ar sintagmos pradžioje). Pvz.: *sãvo_ m̄ũiti_ s̄e! | mano_ nuõmo_ n̄e_ s̄v_ nīekas_ n̄ektã. us̄e_ _ v̄iõiõkai_ suõkãu. su_ brõ_ l̄eis_ //* ~ Sãvo mintys̄e (mano nuõmonės nīekas neklãus̄e) visiõkai sutikãu su brõliais.

! – ryõki õaukiamoji intonacija (žymima frazės arba sintagmos pabaigoje). Kaip įprastin̄eje skyryboje, tik gali bũti ir frazės viduryje.

? – ryõki klausiamoji intonacija (žymima frazės pabaigoje). Kaip įprastin̄eje skyryboje; tik patartina vartoti saikingai, nes labai daõnai klausiamieji sakiniai neturi ypatingos intonacijos.

˘ – klitiko ir ortotoninio žodžio jungtis. Pvz.: bk *jãu_ iõ_ namũ_ _ bus_ pab̄e_ çe_ s_ tas_ kvaiõukas_ //* ~ Jau iõ namũ bus pab̄eçes tas kvaiõukas.

˘ – proklizė su skiemens ribos pokyçiu; primena prancũzų kalbos *liaison* reiõkinį. Pvz.: õ. žem. *pã_ anõ_ n = pã_ sa_ nõ_ n* ~ pas anã („pas jĩ“).

// – frazės pabaigos (terminalin̄e) pauzė (žr. ankstesnius pavyzdžius).

/ – sintagmos ribų pauzė (žr. ankstesnius pavyzdžius).

– ilga neterminalin̄e pauzė. Pvz.: bk *iõ_ iõ_ vas_ | ir_ mõ_ tina_ | ir_ brõ_ l̄ei_ | – v̄iõi_ kaib_ ž̄v̄e_ r̄i_ s_ã_ puõla_ ta_ ðe_ r̄õ_ ka_ //* ~ Ir t̄evas, ir mõtina, ir brõliai – vis̄i kaip ž̄v̄erys puõla tã berniõkã.

! – neryõki pauzė sintagmos viduje (žr. ankstesnius pavyzdžius).

! – netik̄etas kalb̄ejimo srauto pertrũkis arba staigus intonacijos posũkis. Pvz.: õ. žem. *er_ õiõ_ l̄õ_ b̄r_ s̄p_ m̄ã_ s_ | po_ 'p̄e_ ñ_ k̄is_ | k̄e_ i_ (k)_ r_ gã_ u_ s_ t̄õ_ n_ d̄e_ in^(a) da_ f_ ðe_ ñ_ n_ k_ u_ //* ~ Ir anas liũbõs samd̄ys („jĩs samdydavo“) po penkõs... kiek gãus tã dienã darbinĩnũ (pauzė prieš darbinĩnũ – pridũrimo signalas).

– atviroji sandũra. Ypaç žym̄etina balsiũ junginiuose, kurie be õio ženklo gali bũti skaitomi kaip dvibalsiai. Pvz.: bk *pa_ u_ p̄i_ s* ~ paup̄ys, *su_ ir_ i_ t̄e* ~ suriut̄e.

– netik̄etas kalb̄ejimo srauto pertrũkis žodžio viduryje. Pvz.: autoniskiũ *õp̄jã_ u_ di_ d_ a_ (s)_ | ž_ ma_ ç_ e_ l̄i_ s_ | kai_ r_ ai_ k̄e_ d_ a_ v_ã_ n^o_ k_ ab̄l̄i_ k_ã_ | ñ_ - - nuk_ ab̄l̄i_ ñ^(l) tas_ pu_ ḡl̄õ_ k_ã_ //* ~ Spjãudydavoõs žmoḡelys, kai reik̄edavo nuo kabliũko... nukablint' tas pũgõliõkas¹⁷.

[] – autoriaus intarpas bendrine kalba. Pvz.: õ. žem. *uo_ ã_ ñ_ e_ i_ l̄* [per Velykas] / *t̄õ_ r_ d̄e_ v̄i_ ñi_ (s)_ | õi_ k̄i_ s̄i_ ap̄i_ ði_ e_ k̄* [apl̄ink baõnyçiã] ~ O anīe („jie“) [per Velykas] tũria devynis sykiũs ap̄i_ ði_ ḡt̄i [apl̄ink baõnyçiã] (tikslinama tai, kas neaiõku iõ konteksto).

() – iõrõs sandyje iõnyk̄es garsas ar skiemuõ (gali palikti tam tikrũ p̄dsakũ: ypatingã prieõ jĩ ãjusio balsio tembrã, ryõkesn̄ẽ tolesnio žodžio pradžios artikuliacijã

¹⁷ Kiek modifikuotas Œ. Markeviõienės pavyzdys.

ir pan.). Pvz.: bk $\alpha(s)$ *šeñelūkazl būyo / da.r_tó'k(s) sñi'prūs* // ~ Tas seneliukas būvo dar tóks stiprūs, š. žem. *ka_pamà.(^a) / tãvì / šuoķiñie kap_šonã ñis\ iž_žã_uksm^a ~ ka („kai“)* pamãto tãvì („tave“), šokinėja kap („kaip“) šunãitis iš džiaūgsmo.

* – šiuo ženklu galima (bet nebūtina) išskirti tikrinius žodžius. Pvz.: *susirinko ml visi ta_ñi'ta' / *pũždẽšrũ: kã.iñe\ / pas_*karõ'sa* // ~ Susiriñkom visi tą rytã Pũsdešrių kãime, pas Karõšã.

~ – fonetinio transponavimo į bendrinę kalbã ženklas. Vartotinas labai apdairiai; abejojamais atvejais tarmių pavyzdžius geriau tiesiog versti ar šiaip aiškinti (tam tikslui geriausia vartoti įprastines kabutes).

§ 12. Keletas pavyzdžių¹⁸

Bendrinė kalba

tuř.guĩ, ñeřçẽ.ĩe¹⁹ / aćilĩko_ nu_ mójũno s\ // ji_ lã_ksto_ / iješkój_dama sãvo_ ma_ ñi_ĩe s\ // žmój_ñe s\ / ktã.ušẽ\ // ko_ķẽ: būyo\ tãwo_ mamã? // ñeřçĩ_ĩe: / vėrgdamã sã_kã\ // ařçil_ jũ_ s\ / ñežĩno_ĩe: // mãno_ mamã: abdrĩskũsĩ / ierbẽ_ĩe_ ñis_ apšĩkabĩnušĩ / bet_ũž_ vĩsãž_ / ĉeřẽšñe //

Pietų žemaičiai raseiniškiai

tũ_ř.guĩ_ ñeřçẽ.ĩĩ / aćilĩk^(a)_ nu_ mũoĩn_ nas\ // ji_ lã_ksta\ i_ĩškũodama / sãwa_ ma_ñi_ĩe s\ // žmũoĩn_ĩ_ ktã.us\ // kuok_ķã_ bũwa\ tãwa_ mã.ma? // ñeřçẽ.ĩĩ_ ñeřçdamã / sã.kã\ // ař_ĩ_ jũ_ s\ / ñežĩ_ mũoĩt? // mũna_ mã.m^a_ abdrĩskũsĩ / ierbĩ_ķũm_š_ apšĩkabĩnušĩ / | aĩe_ũž_ vĩsãž_ / ĉeřẽšñã //

Šiaurės žemaičiai telšišškiai

tõ_ř.gõũ_ ñeřçẽ.ĩ^ř / aćẽ.ĩ.k^(a)_ nu_ mũoĩn^a s\ // an^(a)_ lã_kst^(a)_ i_ĩškũodam^a / sã_ũ^(a)_ ma_ mã_ř_s\ // žmũoĩn^s_ / ktã.us\ // kuok_ķ_ bũ_ũ^(a)_ tã_ũ^(a)_ mã.mã? // ñeřçẽ.ĩ^ř_ kũũogdam^a / sã.k^(a)\ // ař_çil_ jũ_ s\ / ñežẽnũoĩt? // mój.n^a_ mã.m^(a)_ abdrẽ.skũs^(a) / | ierbẽ.ĩe_ ñis_ apšĩkabẽ.nũs^(a) / | bet_ũž_ vėšãž_ ĉeřẽšñã //

Rytų aukštaičiai uteniškiai

tuř.guĩ_ ñeřçẽ.tã: / aĩlĩ.kã. na_ mõ_ẽãe s\ // anã_ tã_ksta: / iješka.dama_ sã.řã. ma.tũ.ĩãe s\ // žmõ.ñãe s\ / ktã.ušẽ\ // ko_ķ_ẽ bũ.wã\ tã.řã. mõ_ mã: // ñeřçõ_řã: / vėrgdamã_

¹⁸ Pasinaudota J. Gerulio (Gerullis, 1930, 11 tt.) antruoju lyginamuoju tekstu „Mama“. Širdingai dėkojame Daivai A t k o ė a i t y t e i, Irenai K r u o p i c n e i, Reginai R i n k a u s k i c n e i, kurios padėjo mums patikslinti kai kurių tekstų transkripciją.

¹⁹ Pozicinio ilgumo balsius čia kirčiuojame tradiciškai, nors iš tikrųjų jie veikiausiai bus ilgiai, o ne ilgicji.

sá.ká.\ || ať.či jú:si ĩežl.ná.Ľ? || má.na. m̄:m̄: abďřl.skus | řeřb.á.ta.m̄: apskabi.nus |
alę_ąž_visász_ęerá.sna.\ ||

Rytų aukštaičiai kupiškėnai

tuř.gui ĩneřę.ę.ta. | aľl.ko. nō. m̄:čō.s\ || iū. tš.kstō. | ĩieškō.dama: | sá.βō. m̄:ń.tá.s\ ||
žmō.ná.s | ktá.ušę\ || kō.kę bú.wō.\ tá.βō. m̄:ma? || mąrgō.ítá. | vąrgdamā: | sž.kō\ || ať.či
jú:s | ĩežl.ná.Ľ? || m̄:n.ō. m̄:m̄: abďřl.skus | tarbá.tá.m̄: apskabi.nus | alę_ąž_visász_ęerá.sna.\ ||

Rytų aukštaičiai šiaurės panevėžiškiai

toř.ę^(s). ĩmąrgá.řę | ačęll.kā nō.mōřnōs\ || jōn.tā.kstā: | jęškō.dam^(s) | | sá.va mo-
tū.řęš\ || žmō.ń.s | ktá.uš^(s)\ || křk^s bú.va\ tá.va má.m^(s)? || ĩneř.či řę | vąřędam | sá.ká\ ||
ať.ę^(s) | jú:s | ĩežl.nat? || má.nā má.m^(s). | | abďřl.sk^s | | řeřb.á.tem apsekbā.n^s | |
bžę_ąž_všs^(s) | | ęeřęřę\ ||

§ 13. Baigiamosios pastabos

Baigti norėtume paraginiu visur, kur tik įmanoma, grįžti prie J. Gerulio, A. Sallio, Chr. S. Stango tradicijos. Neužmirština, kad ją pradėdamas J. Gerulis yra bendradarbiavęs su didžiausiu XIX–XX a. sandūros fonetiku Eduardu Sieversu, kad ta transkripcija buvo kruopščiai nušlifluota ir patikrinta įvairiose Lietuvos vietose. Tradicija buvo nutrūkus tik dėl to, kad jos puoselėtojai atsidūrė Vakaruose, o čia, Lietuvoje, net patys šriftai buvo išsibarstę. Žinoma, nereikia vengti ir naujovių, jeigu jos atsiranda dėl naujų mokslinių stebėjimų, o ne dėl kokių mechaninių priežasčių ar nai vaus tekstų populiarinimo. Mokslo darbai „plačiau visuomeni“ nerašomi.

Ir dar norime pridurti: mokslinė fonetinė transkripcija nėra skirta lengvam pasiskaitymui. Ji fiksuoja ir turi fiksuoti visas garsų ypatybes, kurias tik pastebi treniruota fonetiko ir dialektologo klausa bei šiuolaikiniai prietaisai. Populiariems tekstams kurtina speciali (vos neparasėme *įprastinė*) rašyba, kurią kai kurios tarmės jau turi (žr., pvz., Girdenis, Pabrėža, 1998). Kadangi kiekvienos kalbos ar tarmės garsinis aspektas yra neparsakomai sudėtingas, apie paprastą jo užrašymą negali būti nė kalbos: paprastumas čia gali reikšti tiktią prastumą.

NEW FONTS FOR LITHUANIAN DIALECTOLOGICAL PHONETIC TRANSCRIPTION

Summary

The paper deals with a modernised system of phonetic transcription and a set of computer fonts for both Lithuanian dialectology and phonetics. This proposal may be treated as an attempt to restore and develop the former Lithuanian phonetic alphabet, created by G. Gerullis (in collaboration with E. Sievers) in the early thirties, and almost entirely forgotten (at least – inconceivably simplified) after the War.

LITERATŪRA

- Gerullis G.*, 1930, *Litauische Dialektstudien*. Leipzig: Markert & Petters Verlag.
- Gerullis J., Stang'as Chr.*, 1933, *Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.
- Girdenienė D.*, 1972, Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reikšimo būdai lietuvių kalboje. – *Kalbotyra*, t. 22 (1), 35–47.
- Girdenis A.*, 1995, *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas.
- Girdenis A.*, 1996, Taip šneka tirkšliškiai: Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Girdenis A., Pabrėža J.*, 1978, Nauji šlekiavimo stebėjimai Žagarės apylinkėse. – *Baltistica*, t. 14 (2), 127–129.
- Girdenis A., Pabrėža J.*, 1998, *Žemaičių rašyba*. Vilnius–Šiauliai: Žemaičių kultūros draugija.
- Grinaveckienė E.*, 1994, *Lietuvių tarmių tekstai. 1: Balatna (Varanavas)*. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Grinaveckienė E., Morkūnas K.* (red.), 1970, *Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija*. Vilnius: Mintis.
- Grinaveckis V.*, 1973, *Žemaičių tarmių istorija: Fonetika*. Vilnius: Mintis.
- Jonikas P.*, 1939, *Pagramančio tarmė*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.
- Linkevičienė N.*, 1993, *Šiaurės žemaičių morfologijos statistinė struktūra ir jos santykis su intonacija: Humanit. m. dr. disertacija*. Vilnius: VU.
- Mikulėnienė D., Morkūnas K.*, 1997, *Dieveniškų šnekos tekstai*. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Muriniene L.*, 1998, Akmenės šnekos izoliuotų balsių spektrinė analizė. – *Kalbotyra*, t. 47 (1), 91–105
- Sahs A.*, *Lietuvių kalbos tarmės*. Kaunas: [VDU].
- Zinkevičius Z.*, 1966, *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.

Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
1998 m. spalio mėn.